

ANDRZEJ B. ZAKRZEWSKI (Warszawa)

Wiź w prawie litewskim XVI w.

I. W prawie litewskim występowała grupa urzędników pełniących pomocnicze funkcje sądowe. Byli to: *sok*, *torpostaj*, *jabiednik*, *dziecki* oraz *wiź*. Urzędnicy ci zanikli w XVI w. Wiązało się to z postępującymi wpływami prawa koronnego na prawo Wielkiego Księstwa Litewskiego¹. Spróbujmy prześledzić losy wiża — najczęściej spotykanego przedstawiciela tej grupy. Jego podstawowym zadaniem było — jak wynika ze źródeł — dostarczenie sądowi wiarygodnych dowodów. Sąd wysyłał wiżę w celu zbadania istotnych dla rozpatrywanej sprawy okoliczności (szkód majątkowych, ran itp.). Wiź, po powrocie, zdawał sprawę ze swoich czynności. Relacja taka służyła jako dowód w postępowaniu.

Wiź, po polsku *widz*², był urzędem typowym dla Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nie występował na Rusi Kijowskiej ani Moskiewskiej³. Nie znaczy to, aby nie występował tam urzędnik o podobnych kompetencjach. Był nim najczęściej *pristaw*⁴. Termin *widok* oznaczał świadka, zarówno w Prawdzie Ruskiej⁵, jak i w piętnasto-szesnastowiecznych *sudiebnikach* moskiewskich⁶.

¹ M. Lubawskij, *Oblastnoje dielenije i miestnoje uprawlenie Litowsko-russkogo gosudarstwa bo wriemieni izdanija Pierwogo Litowskiego statuta*, Moskwa 1892, s. 852.

² Tak np. T. Czacki, *O litewskim i polskim prawach*, t. I, Poznań 1843, s. 252; J. Adamus, *O wstępnych aktach procesu litewskiego (do II statutu)*, Ateneum Wileńskie, XII, Wilno 1937, s. 234.

³ Nie wymieniają go: *Materiały dla terminologicznego słownika drewniej Rosii*, sost. G. E. Koczin, t. I-II, Moskwa—Leningrad 1936-1937; I. G. Srezniewskij, *Materiały dla słownika drewnierusskiego języka*, t. I, Moskwa 1954.

⁴ Por. F. J. Leontowicz, w: *Akty litowskiej mietriki*, t. I, cz. II, Warszawa 1897, s. III; kompetencje *pristawa* — zob.: *Akty odnosiaszcziesia do graždanskoj rasprawy drewniej Rossii*, sobr. E. Fedotow—Czechowski, t. I, Kijów 1860, nr 18, 57, 82; t. II, Kijów 1863, nr 154; ujęcie porównawcze: W. Namysłowski, *Pozasądowe organy porządku prawnego w krajach południowostowiańskich i polsko-litewskich*, w: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu litewskiego*, Wilno 1935, s. 81-105.

⁵ *Prawda Russkaja*. Moskwa 1940; por. W. Dał, *Tołkowyj słowar' żywogo wielikorusskiego języka*, t. I, Moskwa 1978, s. 202.

⁶ *Sudiebniki XV-XVI wieków*, pod red. B. D. Grekowa, Moskwa—Leningrad 1952, np. s. 82, 83.

W języku polskim słowo *widz* miało między innymi znaczenie: *świadek urzędowo przydany*⁷. Słowniki Konstantego Szyrwida podają jako synonimy *widza* — dozorcę lub szpiega⁸. W aktach Metryki Litewskiej występuje niekiedy *widz*, a nie *wiż*⁹. Pod koniec XVII w. *widz* występuje dwakroć w aktach sądu birżańskiego¹⁰. Popierałoby to twierdzenie M. Bricyna, iż termin ten jest pochodzenia polskiego¹¹.

Urzędem tym zajmowano się przy okazji badania języka urzędowego Wielkiego Księstwa Litewskiego¹², jego prawa i ustroju¹³ czy też wydawania źródeł¹⁴. W literaturze polskiej — najobszerniej chyba — zajął się wiżem Jan Adamus¹⁵. Wszyscy badacze podkreślali sądowy charakter funkcji wiża. Wyjątkiem był rumuński historyk Ioan Bogdan, wydawca dokumentów Stefana Wielkiego. W indeksie tej pracy wyjaśnił, iż *wiż* znaczy tyle co *wódz*¹⁶. Omyłka ta wynikała zapewne ze słabej znajomości realiów i terminologii prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego.

II. Pierwotnie *wiżów* mianowano *ad hoc*. Zwykle zainteresowany przychodził do urzędu *proseczy o wiża na ohledanie y o nekotoryie krywdy swoi*¹⁷. Urzędnik zwykle dawał wiż, choć zdarzały się odmowy. Wówczas udawano się z tą samą prośbą do innego urzędnika¹⁸, niekiedy

⁷ J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiecki, *Słownik języka polskiego*, t. VII, Warszawa 1919, s. 553. *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. IX, Warszawa 1967, s. 1006.

⁸ *Dictionarium trium linguarum in usum studiosae iuventutis auctore R.P. Constantino Szyrwido*, Wilno 1713, s. 396; *Dictionarium polonolatinum in usum studiosae iuventutis Polonae auctore Constantino Szyrwido*, Warszawa 1641; to samo znaczenie podaje St. Reczek, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968, s. 550.

⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej — AGAD), Sumariusz Metryki Litewskiej (dalej — SML) III, k. 77, *prydanie widza*, 1549 - 1555 r. Ponieważ jest to osiemnastowieczna kopia, możliwa jest omyłka pisarza przepisującego alfabetem łacińskim.

¹⁰ *Biržu dvaro teismo knygos 1620 - 1745*, parengė V. Raudeliūnas, R. Firkočiūsis, Wilno 1982, nr 67, 185, 1699 r.

¹¹ M. A. Bricyn, *Iz istorii wostoczno-słowianskoj leksiki*, Kijów 1965, s. 54.

¹² N. Gorbaczewskij, *Słowar' drewnogo aktowego jazyka sewero-zapadnogo kraja i Carstwa Polskogo*, Wilno 1874, s. 383; I. P. Nowickij, *Sprawocznij słowar' juridiczeskich tierminow drewnogo aktowego jazyka jugo-zapadnoj Rossii*, Kijów 1871, s. 4.

¹³ M. Lubawskij, o.c., s. 665 - 667.

¹⁴ F. P. Leontowicz, o.c., s. III; I. Sprogis, w: *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archeograficzieskoju Komisjeju* (dalej — AWAK), t. 18, Wilno 1891, s. XXV.

¹⁵ J. Adamus, o.c., s. 234 - 237.

¹⁶ Ioan Bogdan, *Documentele lui Stefan cel Mare*, II, Bukareszt 1913, s. 596.

¹⁷ AGAD, Metryka Litewska (dalej — ML) 219, s. 383, 1549 r.

¹⁸ AWAK 21, nr 469, 1558 r.

aż do hospodara¹⁹. Już po utworzeniu sądu ziemskiego istniały — zauważone przez Adamusa²⁰ — wątpliwości, czy szlachcic może wziąć wiża z urzędu grodzkiego. Wydaje się jednak prawdopodobne, że skoro w pilnym przypadku okazywano np. szkody stronie²¹, to tym bardziej brano wiża z najbliższego urzędu czy sądu.

Występowało również ograniczenie właściwości miejscowej wiża urzędowego do obszaru jurysdykcji wysyłającego go urzędu. Nie było to jednak ściśle przestrzegane. Proszony o wiża, w celu obejrzenia szkód w Lepunikach, sprawca starostwa grodzieńskiego stwierdził: *iż sia mnie wiża dawati nie godit, bo Lepuniki sut nie w powiecie Gorodenskom*²². Na powtórne żądanie przydał jednak wiża.

Po wykonaniu zleconych czynności wiż wydawał zwykle *list wiżowyj*²³ bądź zeznawał do ksiąg *soznanie wiżowo*²⁴, bądź też czynił i jedno, i drugie²⁵. Jeżeli to nie wystarczało, zeznawał w sądzie osobiście²⁶.

III. Najpoprawniejszy — jak się wydaje — podział wiżów przyjął Jan Adamus — zależnie od organu powołującego²⁷. Podzielił on wiżów na dwie kategorie: *pridanych* — przydawanych przez hospodara, panów rady, namiestników, wojewodów, ciwunów (w późniejszym okresie tylko na Żmudzi²⁸) i innych urzędników na obszarach ich jurysdykcji bądź też przez panów w ich majątkach; *powiatowych* lub *obraných przez szlachtę* — pojawiających się po reformie wileńskiej 1551 r.

Wśród wiżów przydanych można z kolei wyróżnić: wiżów urzędowych (*wradowych*)²⁹ i wiżów pańskich.

Wiżami urzędowymi byli wiżowie: dworni, zamkowi, powiatowi, hetmańscy i hospodarscy. Wiżów dwornych przydawali władający dworami

¹⁹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie (dalej — A. Sang.), VII, Lwów 1910, nr 20, 1557 r.

²⁰ J. A d a m u s, o.c., s. 236.

²¹ Ibidem, s. 235.

²² AWAK 17, nr 132, s. 53, 1539 r.

²³ A. Sang. IV, s. 283, 1541 r.; s. 502, 1546 r.

²⁴ AGAD, SML III, k. 86v., 1549 - 1551 r.

²⁵ A. Sang. IV, s. 549, 551, 1547 r.

²⁶ *Russkaja Istorическая Biblioteka*, t. XX, Petersburg 1903 (dalej — RIB XX), nr 50, kol. 2284, 1518 r.; nr 358, kol. 484, 1517 r.; AWAK 17, nr 273, s. 112, 1539 r.; A. Sang IV, s. 538, 1547 r.

²⁷ J. A d a m u s, o.c., s. 235.

²⁸ *Istorijos Archyvas*, I, XVI amžiaus lietuvos inventoriai, wyd. K. J a b l o n s k i s, Kowno 1934 (dalej — Ist. arch.), kol. 559, 1561 r.

²⁹ Niekiedy wiżów tych nazywano urzędniczymi (*wradnikowymi*), np. Statut Wielikiego Knjażestwa Litowskiego 1529 goda pod red. K. I. J a b l o n s k i s a, Mińsk 1960, s. 75, rozdział VI, artykuł 6 (w tekście cyfra rzymska oznaczać będzie numer rozdziału, arabska — numer artykułu); RIB XX, kol. 231, 1510 - 1517 r.

hospodarskimi namiestnicy lub dzierżawcy³⁰. Wymienia takich wżów I Statut (VI, 3). Wżów przydawał również urząd zamkowy (starościński). Wówczas nosili oni miano wżów zamkowych³¹. Wż przydawany przez władającego powiatem wojewodę, starostę czy dzierżawcę mógł nosić nazwę wża powiatowego³². Wżowie tacy trzykrotnie występują w I Statucie (I. 11, 12; V, 7). Wża takiego nie należy mylić z wybieranym przez szlachtę od 1551 r. Wżów przydawali również, w późniejszym okresie, sędziowie ziemscy (a nawet ich żony³³). Spotykamy wżów przydawanych przez wójtów³⁴. Specyficzną pozycję zajmowali wżowie hospodarscy lub panów rady — z uwagi na zakres władzy i autorytet wysyłającego ich organu. Częstokroć wża takiego wysyłano w sprawach skomplikowanych, w szczególności takich, w których stronami byli panowie lub kniaziowie³⁵. Wobec panującej niejednoznaczności pojęć urzędnik władający pewnym terytorium (starosta, namiestnik) i sprawujący na nim władzę sądową mógł przydawać takich samych wżów różniących się nazwami. Namiestnik grodzieński Wojciech Kimbar przydawał np. w latach 1540 - 1541 wżów zamkowych³⁶, urzędowych³⁷, a najczęściej — wżów³⁸ bez żadnych dodatkowych określeń. Wża hetmańskiego przydawał w czasie wojny hetman, głównie do wybierania stacji. Osobną pozycję wśród wżów przydanych zajmował wż pański. Przydawał go pan, czasem jego urzędnik, np. klucznik³⁹, jeżeli postępowanie dotyczyło dóbr lub ludzi pańskich. Wża takiego wymienia I Statut (XIII, 4). Formalnie wżem pańskim był też wż birżańskiego sądu patrymonialnego. Jednakże zakres władzy i autorytet tego radziwiłłowskiego sądu⁴⁰ powodowały, że pozycja tego wża zbliżała się do pozycji woźnego powiatowego (a więc według wcześniejszej nomenklatury wża urzędowego lub powiatowego).

Powoływanie wża do wykonania jednej, określonej czynności budziło opory szlachty. Zdarzało się wprowadzić, że jednego najczęściej służebni-

³⁰ Zb. Wojtkowiak, *Litwa Zawilejska w XV i pierwszej połowie XVI w.*, Poznań 1980, s. 37; AWAK 17, nr 239, s. 96; Ist. arch., nr 14, kol. 151 - 152, 1562 r.

³¹ J. Adamus, o.c., s. 235; AWAK 17, nr 583, s. 214, nr 729, s. 281.

³² Szerzej na temat wieloznaczności pojęcia powiatu: Zb. Wojtkowiak, o.c., s. 31 i nn.

³³ Na co uwagę zwrócił J. Adamus, o.c., s. 235; AWAK 21, nr 524, s. 343.

³⁴ *Istoriko-juridiczeskije materialy izwleczenyje iz aktowych knig gubernij Witebskoj i Mogilewskoj*, t. XXXII, Witebsk 1906, nr 372, s. 172, 1578 r.

³⁵ RIB XX, nr 129, kol. 721, książna słucka, 1511 r.; nr 201, kol. 845, wojewoda wileński Mikołaj Radziwiłł przeciwko wojewodzie połockiemu Olbrachtowi Gasztołdowi, 1506 - 1522 r.

³⁶ AWAK 17, nr 583, s. 214; nr 584, s. 215; nr 609, s. 224; nr 729, s. 281; nr 789, s. 311.

³⁷ Ibidem, nr 547, s. 201.

³⁸ Ibidem, nr 365, s. 142; nr 435, s. 160.

³⁹ AWAK 18, nr 12, s. 5, 1560 r.

⁴⁰ Zob. W. Kulisiwicz, rec.: *Birżu dvaro teismo knygos 1620 - 1745*, CPH t. XXXV 1983, z. 1, s. 282 i n.

ka wysyłano częstokroć jako wiża⁴¹, ale nie zmieniało to istoty sporu. Na sejmie brzeskim 1544 r. szlachta domagała się ustanowienia stałych wiżów. Gospodar odroczył załatwienie tego postulatu, tłumacząc się brakiem czasu⁴². W roku 1547 na sejmie wileńskim powtórzono tę prośbę, twierdząc, iż urzędnicy *zwykli zawsze dawati [wiżami] ludej prostych wery nehodnych* i prosząc o ustanowienie *w każdym powiecie pry sudiach powetowych* trzech, czterech, pięciu lub ilu będzie potrzeba wiżów obranych⁴³. Wreszcie na sejmie wileńskim w roku 1551 Zygmunt August zgodził się na ustanowienie stałych wiżów *jako woznyie na Podlasziu*⁴⁴.

W odróżnieniu od woźnych na Podlasiu, których już w 1511 r. *majet starosta pospoł z sudjeju i s podsudkom i so wseju zemleju obirati*⁴⁵ wiżów mieli *panowie wojewodowie powietowyie* — *obradi i postanowiti*⁴⁶ zapewne z udziałem szlachty, której gospodar poruczył wybór wiżów dopiero w 1554 r. Wiżowie tacy byli zobowiązani do złożenia przysięgi. stąd w prośbach z 1544, 1547 i 1551 r. nazywano ich *wiżami prysiażnymi*⁴⁷. W aktach sądowych określano też takiego urzędnika jako *wiża powietowego od panow szliacht[y] wybranogo*⁴⁸ lub krócej — *wiża powietowego*⁴⁹.

Zaniknięcie wiża przydanego było procesem zachodzącym stopniowo. W 1556 r. spotykamy wiża powiatowego i wiża przydanego z dworu hospodarskiego występujących w jednej sprawie⁵⁰. W 1560 r. spotykamy wzmianki, iż *w niebytnosti na tot czas wiżów powietowych* sędziowie wysyłali wiżów przydanych⁵¹. Za przykładem Podlasia wiżów wybranych przez szlachtę zaczęto nazywać woźnymi. Prawdopodobnie rozpowszechnienie tej nazwy zależało od regionu. W powiecie pińskim spotykamy w 1563 r. określenie *wiż woznyj powietu pńskiego*⁵², w województwie wileńskim — list wojewody *na wrad wiżowstwo albo woznowstwo*⁵³ z lat 1562 - 1565. Na Mohylewsczyźnie w latach 1579 - 1580 występuje *wiż zamku* — *mohylewskog[o]*⁵⁴.

⁴¹ Na przykład Matusz Zubricki występował jako wiż co najmniej sześciokrotnie — AWAK 17, s. 3, 4, 47, 85, 339, 370.

⁴² RIB XXX, Juriew 1914, kol. 126 - 127.

⁴³ Ibidem, kol. 145 - 146.

⁴⁴ Ibidem, kol. 190 - 191. Wprowadzenie wiżów przebiegało jednak opornie. Jeszcze na sejmie wileńskim w 1554 r. szlachta niektórych powiatów prosiła o wiżów prysiażnych; ibidem, kol. 228 - 229, a powiat witebski jeszcze w 1559 r. nie miał takiego wiża; ibidem, kol. 294.

⁴⁵ RIB XX, kol. 665.

⁴⁶ RIB XXX, kol. 190 - 191.

⁴⁷ Odpowiednio przypisy 42, 43, 44.

⁴⁸ AWAK 17, nr 990, s. 411, 1556 r.

⁴⁹ Ibidem, nr 985, s. 405, 1556 r.; AWAK 21, nr 554, s. 370, 1558 r.

⁵⁰ AWAK 17, nr 990, s. 411 - 412.

⁵¹ Ibidem, nr 997, s. 419; nr 1001, s. 422.

⁵² AWAK 18, nr 32.

⁵³ AGAD, SML V, k. 47v., por. uwaga w przyp. 9.

⁵⁴ AWAK 39, nr 539, s. 444; nr 941, s. 564.

Wydaje się, że na niektórych obszarach Wielkiego Księstwa jeszcze po wprowadzeniu urzędu woźnego (co nastąpiło poprzez II Statut) w mowie potocznej określano woźnego mianem wiża. W powiecie upickim w 1586 r. np. poszkodowany *o wiża prosił na oglądanie — i na oglądanie — brał woźnego* ⁵⁵.

Stopniowo jednak wiż przydany i powiatowy ustępują pola woźnemu. W II Statucie wiż ostał się jedynie w sprawach związanych z wybieraniem stacji na wojnie, był to nie tylko wiż hetmański (II, 21, 22), ale również urzędowy i hospodarski (II, 26) ⁵⁶. Dwa artykuły tego Statutu zajmują się obiozem i kompetencjami woźnego (IV, 4, 5). Wiż jednak nie zaginął. Zdarzało się, że *w niedostatku woźnego* urzędnik *prydawał wiżom słuźebnika swojego* ⁵⁷. Unormowanie statutowe nie miało wpływu na działalność wiżów pańskich, działających *podług dawnego obyczaja*.

Pewnym potwierdzeniem żywotności wiża był III Statut ⁵⁸. Występują w tym Statucie wiż hetmański (II, 19, 20), wiżowie w urzędach hospodarskich niesądowych i majątkach pańskich (IV, 13). Ustępstwem na rzecz potrzeb praktyki była zgoda na zastąpienie nieobecnego woźnego przez wiża w przypadku chwywania przestępcy z licem (XIV, 4). Można więc przypuścić, że wiżów powiatowych, podobnie jak i później woźnych, było zbyt mało w stosunku do potrzeb.

I Statut Litewski usiłował ująć w pewne normy dotychczasową — co najmniej stuletnią praktykę ⁵⁹. Przepisy Statutu zlecały wiżowi następujące funkcje: wręczanie listów otworzystych (I, 11), branie udziału: w pozywaniu (VI, 3), przeszukaniu (*trasenii*) (XIII, 2), ocenie szkód spowodowanych przez młyny (VIII, 11) i wynagradzaniu tych szkód (VI, 6), oglądanie zwłok, ran itp. szkód (VII, 2), asystowanie przy sporach o zasiewy i ziemię (VIII, 13), przy sporządzaniu inwentarza dóbr pupila (V, 8). Ponadto przy sądzeniu spraw o szkody wyrządzone poddanym hospodarskim przez poddanych pańskich wiż hospodarski powinien być obecny przy rozpatrywaniu sprawy przez pana (VI, 6). Przy sądzeniu poddanego pańskiego złapanego z licem przez sąd inny niż sąd pański powinien być obecny wiż pański (XIII, 4). Przy wybieraniu stacji podczas wojny obecny był wiż hetmański (II, 14). Rękopis słucki ⁶⁰ I Statutu rozszerzał obo-

⁵⁵ AWAK 26, nr 331, s. 294.

⁵⁶ Tekst II Statutu według: *Wriemiennik Impieratorskiego Moskowskiego Ob-szczestwa Istorii i Driewnostiej Rossijskich*, t. XXIII, Moskwa 1853.

⁵⁷ AWAK 36, nr 150, s. 120, 1582 r.; inne przykłady J. Adamus, o.c., s. 236.

⁵⁸ Tekst III Statutu według: *Wriemiennik Impieratorskiego Moskowskiego Ob-szczestwa Istorii i Driewnostiej Rossijskich*, t. XIX, Moskwa 1854.

⁵⁹ Co najmniej od 1430 r., por. Słownik staroukraińskiej mowy, I, Kijów 1977, s. 173.

⁶⁰ Nie wchodzimy tu w dyskusję na temat datacji i charakteru rękopisu słuckiego, zob.: Pirmasis Lietuvos Statutas, red. S. Lazutka, E. Gudavičius, I, Wilno 1983, s. 92, przyjmując, że jeżeli jest on nawet znacznie późniejszą kopią, to i tak obrazuje praktykę stosowania I Statutu.

wiązki wiża; powinien on ponadto uczestniczyć w: egzekucji wyroków (VI, 31), jednaniu (VI, 36), oddawaniu długu (X, 11), wwiązywaniu w majątek za dług (VIII, 17) oraz w procesie granicznym (VIII, 7). To ostatnie zbliżało wiża do *jezdoka* ⁶¹.

Praktyka była bogatsza od unormowania statutowego. Oprócz czynności wymienionych w statucie wiżowie między innymi: oglądali szkody w lesie ⁶², zgłiszczą ⁶³, wwiązywali w zakupione majątki ⁶⁴, byli obecni przy podziale mienia ⁶⁵, sporządzali bądź poświadczali inwentarze ⁶⁶, w tym spadkowe ⁶⁷, uczestniczyli w pomiarze nieruchomości ⁶⁸ i szacowaniu towaru zwracanego za dług ⁶⁹, wysłuchiwali przysięg stron ⁷⁰, testamentów ustnych ⁷¹, byli świadkami darowizn ⁷². Wobec nich opłacano główszczyznę ⁷³ i nawiązkę ⁷⁴, odbierano zbiegłych poddanych ⁷⁵. Relacje ze swych czynności wiż umieszczał w księgach sądowych bądź — jak wspomniano wyżej — poświadczal te czynności w inny sposób.

Wyliczone tutaj przypadki nie wyczerpują kompetencji wiża. Okoliczności mogły stworzyć dla niego nowe formy działania, na przykład znieważany zabierał ze sobą wiża, aby ten wysłuchał zniewag i zaświadczył o tym ⁷⁶. Pod względem niektórych kompetencji wiżowie zbliżali się do dzieckich, np. gdy zlecano im pojmanie lub dostarczenie przestępcy do sądu ⁷⁷ bądź zaprowadzenie skazanego do ratusza *na zgubienie* ⁷⁸. Spotykamy wiżów nadzorujących zbieranie podatków. I tak na przykład starcy włości bobrujskiej powinni byli odwozić daninę w asyście wiża ⁷⁹, Żydzi grodzieńscy *pered* — *wiżom* — *wodług dawnogo*

⁶¹ Por. J. A d a m u s, op. c., s. 234, tamże inne przykłady.

⁶² *Riewizija puszczy i pieriechodow zwierinnych* (Grigorija Bogdanowicza Wołowicza), Wilno 1867, s. 248, 1545 r.; RIB XX, kol. 665, 1511 r.

⁶³ AWAK 18, nr 17, s. 8, 1560 r.

⁶⁴ AGAD, SML III, k. 77, 1549 - 1551 r.

⁶⁵ RIB XX, kol. 88, 1514 r.

⁶⁶ AWAK 14, s. 21, 1556 r.

⁶⁷ AGAD, SML III, k. 229v., 1553 - 1555 r.; SML IV, k. 33, 1556 - 1558; Ist. arch., nr 153, kol. 559, 1561 r.

⁶⁸ AGAD, SML IV, k. 22v, 1556 - 1558 r.

⁶⁹ AGAD, ML 219, s. 431, 1549 r.

⁷⁰ RIB XX, nr 201, kol. 845, 1506 - 1522 r.; kol. 82, 1510 - 1517 r.; kol. 490, 1510 - 1517 r.

⁷¹ Ist. arch., nr 14, kol. 151, 1562 r.

⁷² AGAD, SML V, k. 231, 1560 - 1572 r.

⁷³ RIB XX, kol. 1550, 1522 r.

⁷⁴ Ibidem, kol. 473, 1510 - 1517 r.

⁷⁵ Ibidem, kol. 1491, 1520 r.

⁷⁶ *Dokumenty i riegiesty k. istorii litowskich jewriejew*, wyd. A. S. Berszadskij, S. Petersburg 1882, nr 304, s. 255.

⁷⁷ J. A d a m u s, op. c., s. 238 - 239, tam też przykłady.

⁷⁸ RIB XX, kol. 247, przed 1506 r.

⁷⁹ M. L u b a w s k i j, op. c., aneks nr 51, 1533 r.

obyczaja wpłacali burmistrzowi serebszczyznę⁸⁰. Jeżeli termin nie był wyznaczony w pozwie, ustalał go — w porozumieniu ze stronami — wiż. Zwykle wpisane do ksiąg *opowiedanie wiżowo* zawierało wzmiankę o tym, na przykład *i dałom Jej Miłosti rok — — przed hospodarem korolom*⁸¹.

Na istotną rolę wiża (później woźnego) w sądach kopnych zwrócili uwagę M. Lubawskij⁸² i I. Sprogis⁸³. Wiż śledził bieg sprawy przed kopą i przedstawiał relację w grodzie⁸⁴. Całokształt czynności wiża określany był jako *wiżowanie*⁸⁵ — czasem oznaczało to również opłatę za te czynności.

Począwszy od drugiej połowy XVI w. woźny zaczął zastępować wiża w jego czynnościach, był to proces stały, choć powolny. Nienaruszone pozostały jedynie kompetencje wiża pańskiego.

IV. Ponieważ wiżowie pochodzili na ogół z najbliższego otoczenia wysyłającego ich urzędnika, znacznie różnili się pomiędzy sobą pozycją społeczną. Najczęściej spotykamy *ludej prostych* — — *to jest mieszczan, muzykow tiahtych, a czastokrot i chołopiu niewolnuiu* — jak stwierdzała — zapewne z pewną przesadą — szlachta w 1547 r. w Wilnie⁸⁶. Wiżami byli dworzanie hospodarscy⁸⁷, także urzędnicy i duchowni, jak na przykład namiestnik mołodeczenski Bogdan Korejwicz czy władyka Fedko Jackowicz⁸⁸. Niekiedy strony wyrażały zgodę na osobę wiża. Mikołaj Radziwiłł i Olbracht Gasztold mieli złożyć przysięgę przed dworzaninem hospodarskim *kotorogo oni zwolili sobie tam wiżom mieti*⁸⁹. Być może, że silna w tym wypadku pozycja stron wpłynęła na takie rozwiązanie. Wiżem mógł być wójt⁹⁰, ciwun⁹¹, we wsi tatarskiej zaś — przydany przez atamana — Tatar⁹².

Hospodar zezwalając w 1551 r. na wybór wiżów powiatowych postawił warunek, iż wybierać można *ludej dobrych wery hodnych szlachtu osełych*⁹³. Warunek ten nie dotyczył wiżów przydanych. Bywali więc nimi nadal ludzie prostego stanu, wśród takich wiżów spotykamy za-

⁸⁰ AWAK 17, nr 594, s. 219, 1540 r.

⁸¹ AGAD, ML 218, s. 572; J. Adamus, o.c., s. 272, wspomina tylko o woźnym.

⁸² M. Lubawskij, o.c., s. 666.

⁸³ AWAK 18, s. XXV.

⁸⁴ Ibidem, nr 11, 13, 44.

⁸⁵ AWAK 17, nr 553, s. 205 oraz indeks, s. 516.

⁸⁶ AGAD, ML 214, s. 1132.

⁸⁷ AWAK 18, nr 1, s. 1; RIB XX, kol. 82, kol. 166, 1510 - 1517 r.

⁸⁸ Akty litowskiej metryki, t. I, cz. II, Warszawa 1897, nr 475.

⁸⁹ RIB XX, kol. 845, 1506 - 1522 r.

⁹⁰ AWAK 26, nr 122, s. 73, 1585 r.

⁹¹ AWAK 18, nr 44, s. 24, 1576 r.

⁹² AWAK 21, nr 549, s. 364, 1558 r.

⁹³ RIB XXX, kol. 190 - 191.

również, że *pan* — — *sam wiżom był* ⁹⁴. Zdarzało się również, że *pan* — — *sam wiżom był* ⁹⁵. Zdarzało się również, że *pan* — — *sam wiżom był* ⁹⁶.

V. Wiż zarówno urzędowy, jak i pański narażony był na napaść ⁹⁷ ze strony niezadowolonych z jego czynności bądź na niedopuszczenie do wykonywania tych czynności ⁹⁸. Spotykamy w księgach sądowych liczne relacje odnoszące się do takich zdarzeń, na przykład: *Takoż gdy żałośliwy posyłał na rewizję z widzem dwornym, onym Żyd rewizji nie dopuścił i z gospody wypędził* ⁹⁹.

Niekiedy podnoszono zarzut braku wiża, między innymi przy przeszkaniu domu czy pozywaniu. Oskarżony o kradzież mięsa broniąc się, zauważył, że *nie wiżom dom jego triesli* ¹⁰⁰, i w związku z tym nie wiadomo, gdzie właściwie znaleziono skradzione mięso. Sędzia zasądził na jego rzecz, jako niesłusznie pojmanego, niewiązkę. W drugim przypadku pozwana broniąc się przed zarzutem niestawienia się, stwierdziła: *budiet on mianie wodłuh prawa pieried wiżom i pieried storonoju pozwał hotowa jesmi*. Panowie rada wyzwolili — — *od roku toho gdyż ona nie jest pozwana pozwom pierwszym pieried wiżom wodłuh statutu* ¹⁰¹.

Dla ważności części czynności wiżów potrzebna była obecność strony — najczęściej 2 - 3 bojarów — szlachty ¹⁰² (I Statut; V, 7). Dotyczyło to też wiżów powiatowych. Gospodar podkreślił ten wymóg na sejmie wileńskim 1551 r. mówiąc: *i majut tyje wiży pry tom wiżowani swoim miewati sobie zawżdy storonu ludej dobrych wodle dawnoho obyczaiu* ¹⁰³. Jeżeli wiż miał egzekwować należności bądź sprowadzić pozwanego do sądu, otrzymywał asystę pachółków ¹⁰⁴ lub Tatarów ¹⁰⁵.

Niekiedy strona procesowa dla jasniejszego świadectwa brała dwóch wiżów — każdego z innego urzędu ¹⁰⁶. Zdarzało się, że każda ze stron brała sobie po jednym wiżu. Służyć to miało zapewne wzajemnej kontroli wiżów ¹⁰⁷. Owi wiży — — *s obu storon* spotykani byli zarówno na początku ¹⁰⁸, jak i w drugiej połowie XVI w. ¹⁰⁹ Wzięcie przez wiża hos-

⁹⁴ AWAK 17, nr 997, s. 419, 1560 r.

⁹⁵ Ibidem, nr 1007, s. 422, 1560 r.

⁹⁶ AWAK 26, nr 372, s. 321, 1586 r.

⁹⁷ AGAD, ML 217, s. 1117, 1547 r.; A. Sang., IV, s. 485 - 486.

⁹⁸ AWAK 21, nr 549, s. 304, 1558 r.

⁹⁹ Biržu dvaro teismo knygos, s. 209, 1699 r.

¹⁰⁰ AWAK 18, nr 22, 1562 r.

¹⁰¹ AGAD, ML 205, s. 1005, 1536 - 1540 r.

¹⁰² AWAK 14, s. 21, 1556 r.; AWAK 17, nr 5, s. 2, 1539 r.

¹⁰³ RIB XXX, kol. 190 - 191.

¹⁰⁴ RIB XX, kol. 769, 1511 r.

¹⁰⁵ *Archeograficeskij sbornik dokumentow odnosjaszczichsia k istorii sewiero-zapadnoj Rusi*, t. I, Wilno 1867, nr 37, s. 133.

¹⁰⁶ AWAK 17, nr 132, s. 53, 1539 r.

¹⁰⁷ J. Adamus, o.c., s. 234.

¹⁰⁸ RIB XX, kol. 842, kol. 849, kol. 912, 1506 - 1523 r.; kol. 1101 - 1522 r.

¹⁰⁹ J. Adamus, o.c., s. 234 - 235.

podarskiego wiża u wojewody, na terenie jurysdykcji którego wykonywać miał swoje czynności, mogło być gestem kurtuazji wobec wojewody, bądź — co prawdopodobniejsze — zabezpieczało wiża przed podejrzeniem o stronnictwo¹¹⁰.

Świadectwu wiża przyznawano z urzędu wiarygodność. Gospodar stwierdził w 1514 r. *bo godnaja rzecz zawżdy wiżu wradnikowu wieriti*¹¹¹. I Statut postanowił (w rękopisie słuckim), iż wiża gospodarskiego lub panów rady *żaden pierieswetcziti ne możet* (VI, 35). Inny artykuł (VII, 17, rękopis słucki) przyznał wyższość świadectwu wiża urzędowego ze stroną w porównaniu z przysięgą stron procesowych.

Przytoczone powyżej przykłady działania dwóch, wzajemnie kontrolujących się, wiżów pozwalają skorygować pogląd J. Adamusa, iż „wizowie urzędowi [...] sprawowali się wzorowo”¹¹². Dodatkowym argumentem jest prośba szlachty, twierdzącej na sejmie brzeskim 1547 r.: *wiży tym lepej poswetczajut, kotorych dorożej perekupiat*¹¹³. Spotykamy przypadki, zwrócił na nie uwagę J. Adamus¹¹⁴, gdy strona procesowa kwestionowała wiarygodność wiża. Wzywano wówczas do sądu wiża ze stroną¹¹⁵.

VI. Wysokość opłaty za czynności wiża (*wiżowoje, wiżowanoje, rzadziej: wiżowanie*) była zróżnicowana. I Statut (VII, 27) ustalał następujące stawki: wiż gospodarki miał otrzymywać 100 groszy, wiżowie przydani przez wojewodów, marszałków (dwornego i ziemskiego) oraz starostów — 50 groszy, wiżowie przydani przez dzierżawców — 12 groszy. Jeżeli czynności te nie wymagały przejazdów, wiż miał otrzymywać połowę stawki.

Wysokość tych opłat pozostała nie zmieniona do 1551 r., ale w 1547 r. wiż przydany przez namiestnika miał otrzymywać 30 groszy¹¹⁶. Od 1551 r. wiżowie powiatowi mieli otrzymywać po groszu od przejechanej mili, natomiast wiżowie przydani za przybycie na miejsce: 12 groszy — dworzanie gospodarscy, 6 groszy — służebnicy wojewodzińscy, 3 grosze — słudzy namiestników¹¹⁷. Jak widać, stawki te zależały od pozycji wysyłającego i wysyłanego. Wysokość powyższych opłat budziła opory szlachty. Świadczy o tym prośba sejmu brzeskiego z 1544 r., aby ustanowić wiżów, *kotoryjeby zaplatu pracy swojeje bez waszogo* [tj.

¹¹⁰ RIB XX, nr 376, kol. 506 - 507, 1514 r.

¹¹¹ Ibidem, kol. 231, 1510 - 1517 r.

¹¹² J. Adamus, o.c., s. 235.

¹¹³ RIB XXX, kol. 145 - 146.

¹¹⁴ J. Adamus, o.c., s. 235.

¹¹⁵ A. Sang., IV, s. 492, 1546 r.; s. 538, 1547 r.

¹¹⁶ RIB XXX, kol. 145 - 146.

¹¹⁷ Ibidem, s. 1170.

szlachty] *obciążenia mieli*¹¹⁸. Pod wpływem prośby tej i następnej z 1547 r. zmniejszono w 1551 r. opłaty za wiżowanie.

Praktyka odbiegała jednak od wielkoksiążących postanowień. W 1519 r. wiż namiestnika otrzymał 2 grosze za przeszukanie¹¹⁹. W 1541 r. wiżowie hospodara i panów rady nadzorujący przestrzegania wyznaczonych w Wilnie cen, otrzymywali cenę towaru, za który kupiec zażądał zbyt wiele. Wiżowie otrzymywali *onyje groszi — — za swoju pracu*, a kupiec osadzony zostawał w wieży ratuszowej¹²⁰. W 1540 r. spotykamy *wiżowane* wynoszące aż 24 kopy groszy¹²¹. W tym samym roku za przejazd i wiżowanie wiż otrzymał konia¹²². W 1578 r. w Mohylewie zapłacano *wiżowanego kopu groszej*¹²³. Wysokość opłaty zależała więc od konkretnej sytuacji i warunków miejscowych.

Opłaty za czynności wiżów były, podobnie jak opłaty z innych tytułów, źródłem dochodów niektórych urzędników¹²⁴. Szlachta w 1542 r. skarżyła się, że urzędnicy wysyłają jako wiżów ludzi prostych *a wiżowanie bierut sobie*¹²⁵. Wspomniany wyżej koń — zapłata dla wiża — trafił do stajni takiego urzędnika¹²⁶. Nie wszyscy wiżowie oddawali swoje *wiżowane* urzędnikowi, nie robili tego prawdopodobnie wiżowie powiatowi.

Wiżowane ostało się po zaniknięciu wiża urzędowego i w swym polskim brzmieniu — *widzowane* oznaczało opłatę za czynności woźnego¹²⁷.

VII. Istniał jeszcze jeden aspekt działalności wiża — autorytet własny bądź władzy wysyłającej powodował, że mógł być on uważany za rozjemcę lub sędziego. W roli takiej najczęściej zauważyć można wiżów hospodarskich. W 1467 r. pod Chocimiem wiż miał zważać *aby ousym [wsim] storonam biła sprawedliwost*¹²⁸. Wiżowie wileńscy mieli doglądać cen zboża, drewna, siana itp. Gospodar poruczył tym wiżom również pewne funkcje porządkowe w mieście i na rynku¹²⁹. W obu powyższych przypadkach gospodar upoważniał swoich wiżów do sądzenia spornych

¹¹⁸ Ibidem, s. 1111.

¹¹⁹ RIB XX, nr 91, kol. 1358.

¹²⁰ *Akty odnoszące się do historii Jużnoji i Zapadnoji Rosii* (dalej — AJZR), t. I, S. Petersburg 1863, nr 107.

¹²¹ AWAK 17, nr 548, s. 203.

¹²² Ibidem, nr 553, s. 205.

¹²³ *Istoriko juridiczeskije materialy izwleczenyje iz aktowych knig gubernij Witebskoj i Mogilewskoj*, t. XXXII, Witebsk 1906, nr 130, s. 54.

¹²⁴ Zob. J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 1970, s. 389.

¹²⁵ RIB XXX, kol. 145 - 146.

¹²⁶ AWAK 17, nr 553, s. 205.

¹²⁷ AWAK 25, s. 155; indeks, s. 609.

¹²⁸ Cyt. za: *Słownik staroukraiński mowi*, I, Kijów 1977, s. 173; por. Ioan Bogdan, o.c., nr 297.

¹²⁹ AJZR I, nr 107.

kwestii. Czasem jednak i słuźebnik starosty — wiź, mógł rozsądzać spory. Wiź taki *prisudił* — — *za korowu ktoruju [pozwany] zabił połkopy groszej i rok toj zapłate położył*¹³⁰. Podobnie postąpił inny wiź — Rادیwon Łarionowicz, który nakazał wynagrodzenie za szkody w zasiewach i łąkach; uczynił to jednak ze świadkami obu stron¹³¹.

VIII. Nie zawsze *widz* oznaczał — co zaznaczono na wstępie — urzędnika sądowego. Niekiedy występuje w źródłach, między innymi w znaczeniu podanym przez Szyrwidą, jako dozorca. Inwentarz starostwa czerskiego z 1769 r. podaje następującą powinność tamtejszych mieszczan: *przy widzu zamkowym ciwunowska noc jedna do zamku należeć ma*¹³². Występujący tutaj *widz* zamkowy był właśnie dozorcą.

IX. Przemiana wiźów przydanych w wiźów powiatowych była skutkiem dwóch czynników: 1) Dążenia bojarów-szlachty Wielkiego Księstwa do reformy sądownictwa. Szlachta, chcąc zwiększyć swój wpływ na ustrój i organizację sądów i zmniejszyć ponoszone w związku z ich funkcjonowaniem ciężary finansowe, postulowała reformy. Wiź przydany nie zadowalał szlachty — poprzez związanie z osobą sądującego urzędnika i poprzez wygórowane opłaty za swoje czynności. 2) Potrzeb obrotu prawnego. Powoływany *ad hoc* słuźebnik nie mógł sprostać — jako wiź — potrzebom szybko rozwijającego się prawa litewskiego. Konieczny był urzędnik lepiej zorientowany, mający praktykę w tej dziedzinie. Warunek taki łatwiej spełniał wybierany przez szlachtę wiź powiatowy. Gotowego wzoru dostarczyło bojarom-szlachcie prawo koronne, znane im choćby z Podlasia. Pod wpływem tego prawa w źródłach powoli zanikł wiź, a pojawił się woźny.

Widoczny na marginesie powyższych uwag problem wpływu prawa koronnego na polonizację „narodu politycznego” Wielkiego Księstwa Litewskiego wart jest szerszych badań.

¹³⁰ AWAK 17, nr 457, s. 168, 1540 r. Słuźebnika tego wprowadzie nie nazywa się tam wiżem, ale w wielu innych dokumentach występuje jako wiź, zob. przyp. 41.

¹³¹ Ibidem, nr 553, s. 205, 1540 r.

¹³² *Istoriko juridiczeskije materialy izwleczenyje iz aktowych knig gubernij Witebskoj i Mogilewskoj*, t. XXVIII, Witebsk 1900, s. 49.

ANDRZEJ B. ZAKRZEWSKI (Warszawa)

„WIŻ” DANS LE DROIT LITUANIEN DU XVI^e SIÈCLE

Résumé

Depuis au moins le milieu du XVe siècle dans le droit lituanien connaissait le „wiż — fonctionnaire que la cour justice envoyait pour vérifier les circonstances essentielles pour l'affaire examinée (dommages aux biens, plaies etc). En revenant il rendait compte de ses activités. Sa relation servait de preuve dans la procédure judiciaire. Avec le temps ses compétences s'élargirent: il recevait des serments et testaments oraux, ou bien on acquittait devant lui des dettes, etc. Nous rencontrons aussi des fonctionnaires pareilles en Hongrie au XIII^e siècle, en Serbie au XIV^e siècle, en Croatie et en Russie.

Au commencement on choisissait le *wiż* ad hoc et après avoir accompli sa tâche il perdait ses compétences. La noblesse s'opposait à ces pratiques à cause des relations qu'avaient des *wiż* avec les juges qui recevaient des hauts versements pour les fonctions des *wiż*. Dès 1544 la noblesse lituanienne — prenant pour modèle le droit du Royaume de Pologne — exigea l'établissement des *wiż* stables. C'est seulement en 1551 que le Grand Duc de Lituanie donna son consentement à ce postulat. Dans chaque arrondissement on nommait ainsi plusieurs *wiż* stables. Ils furent obligés de faire le serment qu'ils rempliraient honnêtement leurs fonctions. On désigna aussi des récompenses convenables. La pratique ne correspondait pas toujours aux principes établis par le Grand Duc. Depuis les années soixante du XVI^e siècle on définissait le *wiż* par l'expression polonaise „huissier”.

La fonction de *wiż* prit une nouvelle forme à cause des tendances de la noblesse de réformer le judiciaire et du besoin croissant d'un fonctionnaire compétent, bien orienté dans le système juridique de plus en plus développé du Grand-Duché de Lituanie. La terminologie en la matière changea sous l'influence du droit polonais sur lequel les boyards — nobles lituaniens se modélaient volontiers.

